

Список використаних джерел

1. Ботавина Р. Н. Этика деловых отношений: Учебное пособие для студентов обучающихся по экономическим специальностям. – М.: Финансы и статистика, 2010. – 208 с.
2. Егоров В. П. Дипломатический протокол и этикет: Уч. пособие. – М.: МГУ, 2013.
3. Красніцька Г. М. Етикет у міжнародних ділових стосунках / Г. М. Красніцька // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип.108. – С.147–149.
4. Красніцька Г. М. Етично–ділові стосунки бізнесменів / Г. М. Красніцька // Молодий вчений. – 2016. – №4. – С.310–313. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_4_78.

References

1. Botavina R. N. Jetika delovoyh otnoshenij: Uchebnoe posobie dlja studentov obuchajushihhsja po jekonomicheskim special'nostjam. – М.: Finansy i statistika, 2010. – 208 s.
2. Egorov V. P. Diplomaticeskij protokol i jetiket: Uch. posobie. – М.: МГУ, 2013.
3. Krasnic'ka G. M. Etyket u mizhnarodnyh dilovoyh stosunkah / G. M. Krasnic'ka // Gileja. Naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac'. – 2014. – Vyp.108. – S.147–149.
4. Krasnic'ka G. M. Etychno–dilovi stosunky biznesmeniv / G. M. Krasnic'ka // Molodyj vchenyj. – 2016. – №4. – S.310–313. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_4_78.

Chirnishchuk N. V., candidate of historical sciences, Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsia), chernishhuk@ukr.net

The international dimension of negotiation: the historical and legal aspects

The article justifies the development of business negotiations in the world. The peculiarities of negotiation at different stages of society development, the basis of legal regulation and ethics of negotiations are studied.

Keywords: international etiquette, etiquette business, negotiations, ethics, international negotiations, punctuality, confidentiality, society.

* * *

УДК 094(37)«–0060/0050»

Руденко О. О.,

студент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), olexiy.rudenko97@gmail.com

РЕЛІГІЙНА ОБРЯДОВІСТЬ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ У ПІЗНІЙ РИМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (60–50–і роки першого ст. до Р.Х.)

Досліджується проблема релігійності римського суспільства середини I століття до Р.Х. Зосереджено увагу на можливостях та конкретних прикладах використання релігійних обрядів у політичній боротьбі, зокрема для припинення коміцій. Досліджено проблему знаків і знамень, що часто згадуються в джерелах з історії Пізньої республіки. Акцентовано увагу на ставленні Цицерона, Клодія та Цезаря до обрядовості і можливості використання її у власних політичних інтересах. Серед ряду джерел про республіканський період використано працю Юлія Обсеквенса, присвячену релігійним знаменням в історії Риму. З'ясовано, що в період Пізньої республіки обов'язкові для магистратів обряди поступово перетворювалися у формальність. Трактатування знамень могло використовуватися і у політичних мотивах. Тим не менш, це явище стало вагомим чинником політичної боротьби та зловживань в інтересах Першого Тріумвірату.

Ключові слова: Пізня Римська республіка, обрядовість, політична боротьба, Юлій Обсеквенс, Цицерон, Клодій, коміції.

Історія Пізньої Римської республіки тривалий час є об'єктом детального дослідження антикознавців. Особливу цінність представляють свідчення про

політичну боротьбу середини I ст. до Р.Х., адже вони дозволяють комплексно розглянути процес занепаду республіки та політичної культури римлян. У наявних джерелах неодноразово згадується, як несприятливі знаки чи гадання впливали на розгляд суперечливих законопроектів чи рішень. Відповідно, постає питання: наскільки обрядовість впливала на політичне життя Риму і чи використовувалися релігійні чинники в політичній боротьбі Республіки?

Тож актуальність теми полягає у розгляді релігійного фактору як одного з важливих чинників політичного життя Риму I ст. до Р.Х. Варто також розглянути потенційну можливість використання трактування знамень у політичних цілях. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі різноманітних методів політичної боротьби і розгляді обрядовості як одного з її компонентів, а також використанні праці Юлія Обсеквенса, що присвячена несприятливим знаменням часів Римської республіки.

Серед важливих для нашого дослідження джерел превалюють писемні джерела. Листи і промови Марка Туллія Цицерона дають можливість аналізу на предмет релігійності самого Цицерона і його друзів. У біографіях Плутарха згадується про вдалі і невдалі знаки, що супроводжували життєвий шлях видатних діячів. Поема Лукана «Фарсалия» містить важливі згадки про процес гадання і ряд обрядів. Історичні праці Аппіана, Тацита, Веллея Патеркула і особливо Діона Кассія дозволяють поглянути на релігійні чинники в контексті політичної історії. Важливим джерелом є також праця автора IV ст. Юлія Обсеквенса *Prodigiorum Liber* («Книга про знамення»), яка заснована на втрачених книгах «Римської історії» Тита Лівія і подає хронологічний перелік знамень, які траплялись у Римській республіці з акцентом на I ст. до Р.Х.

Дана тема була важливим об'єктом дослідження ряду істориків. Комплексний аналіз римських чеснот і традицій здійснила А. Кларк у своїй монографії [3]. Робота К. Андо детально ілюструє особливості римської релігії [1]. Нещодавня монографія Й. Рюнке детально аналізує зміни в римських віруваннях за доби Августа [8]. Один із найдетальніших описів римських свят та фестивалів, а також їх датування здійснив Г. Скуллард, який також описав трансформацію впливів релігії на політичне життя, зазначаючи про все частіше ставлення до обрядів як до формальності [9]. Акцент на політичне життя зі згадками про релігійні чинники наявний у роботах Г. Свейн та М. Девіса, Г. Моурітсена, В. Екка, А. Коваля [10; 5; 7; 12]. Серед дослідників республіканської доби, які вивчають аспекти римської релігії, варто згадати роботи Б. Макбейна, В. Гончарова, Ф. Сіни та А. Сморгочкова [6; 11; 13; 14; 15; 16].

Методи дослідження включали в себе історико-порівняльний, аналізу, індукції та дедукції, а також ретроспективний метод.

Ми визначили наступні цілі нашої статті: з'ясувати висвітлення у джерелах можливості використання обрядів та інших релігійних чинників як чинника у політичній боротьбі; розглянути основні приклади використання релігійних приводів для скасування голосувань чи їх припинення; піддати аналізу тезу про ставлення до виконання обрядів римськими магистратами як до формальності.

Римська релігія вирізнялася кількома особливостями: публічністю ритуалів, суворим порядком їх проведення, відсутністю єдиної доктрини та суттєвим впливом релігії на щоденне життя. Здійснення обрядів було обов'язковою частиною будь-яких виборів чи голосування, які супроводжувались спостереженнями за знаменнями (Cic. Div.I.95) [9, p. 54; 15, с. 160–161]. Обрядовість залишалася вагомим чинником при виборах магистратів, наданні їм імперія, відправленні військ на війну і проведенні судових процесів (Lucan.Phars.I.600–690,II.1–6).

Найяскравіше обрядові чинники проявилися в політичній боротьбі за допомогою обструкції. Завдяки цьому можна було затягнути проведення зборів, взагалі скасувати їх і перенести на іншу дату, яка через свята і несприятливі дні могла бути призначена через тривалий проміжок (Dio.37,25.1–2). Комісії могли бути скасовані у випадку, якщо магистрат спостерігав у день їх проведення «несприятливі» знаки (грім, блискавки, затьмарення сонця) або ж оголошував *nuntiatio* – спостереження за знаменнями [14, с. 163].

Подібні заяви або скарги на «неправильність» порядку проведення обрядів частіше фіксуються в джерелах під час особливого напруження політичної боротьби в Римі. Про те, що обрядовість у Пізній республіці стала «більше формальністю або ж зброєю політичних інтриг», зазначав і Г. Скуллард [9, p. 27]. Це, зокрема, можна було використати завдяки системі «першості» консулів, адже кожного місяця один із двох консулів мав перевагу у праві ауспіцій, скликанні сенату і представленні законопроектів. Варто згадати і про велику кількість свят у пізньореспубліканському Римі, в дні яких народні збори чи сенат не могли збиратися для прийняття рішень.

З іншого боку, саме «неправильне» проведення обрядів стало приводом для публічних атак на Публія Клодія у 61 р. до Р.Х. (Dio.37,46.1). Аналогічно у своїй промові 57 р. до Р.Х. Цицерон, який був авгуром, акцентував увагу на необхідності дотримання обрядів і пошани не тільки до богів, а й до понтифіків (Cic. Dom.I.2,XII.33,XV.39–41). Відомою є згадка про спуск авгуром і претором Метеллом Целером військового прапора на Янікулі під час центуріатних коміцій і суду над Рабірієм під приводом суперечності традиціям (Dio.37,27.3,28.1–4). Важливий момент полягає також у тому, що багато хто з сенаторів одночасно міг як бути магистратом, так і авгуром, як це було у випадку згаданих Метелла Целера і Цицерона. Звідси виникає логічне питання про можливість використання свого статусу авгура у політичних цілях.

Найяскравіше використання релігійних причин для припинення процесу голосування як методу боротьби спостерігається за часів законодавства тріумвірів на початку 50–х років I ст. до Р.Х. Невдалі спроби консула 59 р. до Р.Х. Бібула оголосити будь-які рішення Цезаря незаконними не мали впливу на політичні події того року (Dio.38,6.5–6). Можливо, цим пояснюється подальша заборона Клодія стежити магистратам за знаменнями в дні, коли мало пройти голосування з будь-якого питання, що мало б нівелювати практику скасування коміцій (Dio.38,13.5–6). Водночас, Цезар мав юридичну перевагу над Бібулом: Цезар був верховним понтифіком і *maior consul*, а Бібул оголошував «священний період» не виходячи з дому, що було порушенням [9, p. 54].

Вже після початку голосування за кандидатуру Катона Молодшого на посаду претора в 56 р. до Р.Х. Помпей розпустив народні збори «під приводом несприятливих знамень», хоча насправді все пояснюється готовністю народу проголосувати за Катона (Plut.Pomp.52). Зібравши згодом вже підкуплені тріумвірами коміції, претором обрали Ватинія (Plut.Cato Min.42). Очевидно, була застосовано формула *alio die*, яку розглянув А. Сморгков [14, с. 164]. Цей же метод взяв на озброєння Катон одразу після вищезгаданих подій – перед прийняттям закону Требонія про поділ провінцій між тріумвірами Катон почав «кричати, що прогрімів грім», тож будь-яке рішення буде вважатися незаконним, проте його було силою виведено з Форуму (Plut.Cato Min.42).

Одне з небагатьох вичерпних епістолярних джерел середини I ст. до Р.Х. – листування Марка Туллія Цицерона із його друзями та колегами. Цікаво, що в приватному листуванні, на відміну від промов, Цицерон хоча і звертається до згадок для богів, проте не про їх сприяння певним подіям (Cic.Fam.XIII.42;Att.II,18;Att.IV,1;Att.IV,2;Att.IV,7). Ймовірно, що апеляція до дій божеств і шанування релігії застосовувалась ним для впливу на плебс, для якого ці речі залишалися важливою складовою їх щоденного життя (Cic.Div.II.70) [2]. У джерелах так само часто згадується про серйозне ставлення Цезаря під час військових кампаній і планів до знаків (*omina*), які тим не менш, він проігнорував напередодні безрезневих ід (Dio.38,55.2; Plut.Caes.26.4,43.2–3,47.1,63.2–7). Той факт, що римська релігія була державною і обов'язковою, згодом посприяв впровадженню культів Юлія Цезаря і Августа.

Хронологічний перелік згадок знамень і катастроф наводить Юлій Обсеквенс, описавши ряд характерних знаків, що супроводжували події 63–46 рр. до Р.Х. (Obs.61–66) [6, p. 102–104]. Так, змові Катіліни передували удари блискавок, руйнація пам'ятника Римської вовчиці, знаку Юпітера з колонами: «... biennio ante in Capitolio lupam Remi et Romuli fulmine ictam, signumque Iovis cum columna disiectum, aruspicum responso in foro repositum» (Obs.61). Логічним наслідком цих знаків став початок «мерзеної змови Катіліни»: «ab his prodigiis Catilinae nefaria conspiratio coepta» (Obs.61). Військовим поразкам Антонія Гібриди, Красса, Помпея Магна також передували різноманітні знаки, про що свідчать і інші джерела (Obs.61a–65;App.BC.II.18,36,58).

Одноосібне консульство Помпея в 52 р. до Р.Х. супроводжував ряд інших знаків: блискавки, що руйнували статуї та вбивали мешканців, виття собак, поява вовків у Римі, потіння статуї Марса (Obs.63). Водночас, цей період Обсеквенс описує як диктатуру, цим самим натякаючи на логічність знамень і наслідків діяльності Помпея: «propter dictaturam Pompeii» (Obs.63). На жаль, автор більше зосередився на знаках, що передували громадянській війні та окремим військовим поразкам, а не їх використанню в політичному житті. Тим не менш, наявність подібного опису свідчить, що більшість суперечливих моментів політичного і військового життя Риму в 60–50–х роках I ст. до Р.Х. супроводжувалися подібними знаменнями.

Врешті-решт, доволі символічно у контексті подій середини I ст. до Р.Х. лунає згадка Цезарем Августом у *Res Gestae Divi Augusti* («Діяння божественного Августа») реконструкції «за постановою сенату 82 храмів» у Римі впродовж 28 р. до Р.Х. (RGDA,20.4) [4,

р. 194–195]. Постійно підкреслюючи своє прагнення повернути традиції республіканської доби Август радше звертається не до періоду громадянських війн, а до «золотої доби» республіки в III–II ст. до Р.Х. [9, р. 60]. Навмисне підкреслена релігійність Августа є символічною для визначення рівня релігійності римського суспільства в часи падіння Республіки та становлення Принципату [9, р. 27].

Підсумовуючи, сформулюємо власну тезу, що потребує подальшої наукової розробки: впродовж I ст. до Р.Х. поєднання «несприятливих» знамень та застосування сили часто призводило до успіхів на політичній арені. Варто погодитися із висновком А. Смorchкова про те, що «...Касація політичного акту на сакральних підставах – доволі ефективна, а тому небезпечна зброя, що загрожувала стійкості всієї політичної системи» [14, с. 170–171]. Поєднуючи це із падінням політичної культури римського суспільства в I ст. до Р.Х. та використанням сили на Форумі, релігійні знамення і їх трактування стають одним із видів нелегітимних політичних практик в Пізній Республіці.

Список використаних джерел

1. Ando C. *Roman Religion* / Edited by Clifford Ando. – Edinburgh University Press, 2003. – 416 p.
2. Beard M. Cicero's Response of the haruspices and the Voice of the Gods / M. Beard // *The Journal of Roman Studies*. – 2012. – Vol.102. – P.20–39.
3. Clark A. J. *Divine Qualities. Cult and Community in Republican Rome* / Anna J. Clark. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 392 p.
4. Cooley A. E. *Res gestae divi Augusti: text, translation, and commentary* / By Alison E. Cooley. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 336 p.
5. Eck W. *The Age of Augustus* / By Werner Eck. – Malden, MA: Blackwell Publishers, 2003. – 224 p.
6. MacBain B. *Prodigy and Expiation: A Study in Religion and Politics in Republican Rome* / B. MacBain // *Collection Latomus*. – 1982. – Vol.177. – 140 p.
7. Mouritsen H. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic* / H. Mouritsen. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 172 p.
8. Rüpke J. *On Roman Religion: Lived Religion and the Individual in Ancient Rome* / Jörg Rüpke. – Cornell University Press, 2016. – 208 p.
9. Scullard H. H. *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic. Aspects of Greek and Roman Life* / H. H. Scullard. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1981. – 288 p.
10. Swain H., Davies M. E. *Aspects of Roman history 82 BC–AD 14: a source-based approach* / H. Swain and M. E. Davies. – London and New–York, 2010. – 447 p.
11. Гончаров В. А. Сакральные предписания и политико-правовой статус фламينا Юпитера / В. А. Гончаров // *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. – 2002. – №10. – С.107–113.
12. Коваль А. П. Політична криза в Римі 56–52 рр. до Р.Х. та одноосібне консульство Гнея Помпея Великого / А. П. Коваль // *Гілея: науковий вісник*. – 2015. – Вип.101. – С.7–10.
13. Сини Ф. Право и рах deorum в древнем Риме / Ф. Сини // *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. – 2007. – №19. – С.8–36.
14. Смorchkov A. M. *Авгурский контроль над ауспациями магистратов: теория и реальность* / А. М. Смorchkov // *Античный мир и археология*. – 2006. – №12. – С.157–171.
15. Смorchkov A. M. *Политическая и сакральная власть в римской цивитас: механизмы взаимодействия* / А. М. Смorchkov // *Античный мир и археология*. – 2009. – №13. – С.159–175.
16. Смorchkov A. M. *Религия и власть в Римской республике: магистраты, жрецы, храмы* / А. М. Смorchkov. – РГГУ, Москва, 2012. – 602 с.

References

1. Ando C. *Roman Religion* / Edited by Clifford Ando. – Edinburgh University Press, 2003. – 416 p.
2. Beard M. Cicero's Response of the haruspices and the Voice of the Gods / M. Beard // *The Journal of Roman Studies*. – 2012. – Vol.102. – P.20–39.

3. Clark A. J. *Divine Qualities. Cult and Community in Republican Rome* / Anna J. Clark. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 392 p.
4. Cooley A. E. *Res gestae divi Augusti: text, translation, and commentary* / By Alison E. Cooley. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 336 p.
5. Eck W. *The Age of Augustus* / By Werner Eck. – Malden, MA: Blackwell Publishers, 2003. – 224 p.
6. MacBain B. *Prodigy and Expiation: A Study in Religion and Politics in Republican Rome* / B. MacBain // *Collection Latomus*. – 1982. – Vol.177. – 140 p.
7. Mouritsen H. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic* / H. Mouritsen. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 172 p.
8. Rüpke J. *On Roman Religion: Lived Religion and the Individual in Ancient Rome* / Jörg Rüpke. – Cornell University Press, 2016. – 208 p.
9. Scullard H. H. *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic. Aspects of Greek and Roman Life* / H. H. Scullard. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1981. – 288 p.
10. Swain H., Davies M. E. *Aspects of Roman history 82 BC–AD 14: a source-based approach* / H. Swain and M. E. Davies. – London and New–York, 2010. – 447 p.
11. Goncharov V. A. *Sakralnyie predpisaniya i politiko-pravovoy status flamina Jupitera* / V. A. Goncharov // *IVS ANTIQVVM. Drevnee pravo*. – 2002. – №10. – С.107–113.
12. Koval A. P. *Politychna kryza v Rymi 56–52 rr. do R.Kh. ta odnoosibne konsulstvo Hneia Pompeia Velykoho* / A. P. Koval // *Hileia: naukovyi visnyk*. – 2015. – Vyp.101. – С.7–10.
13. Sini F. *Pravo i pax deorum v drevnem Rime* / F. Sini // *IVS ANTIQVVM. Drevnee pravo*. – 2007. – №19. – С.8–36.
14. Smorchkov A. M. *Avgurskiy kontrol nad auspitsiyami magistratov: teoriya i realnost* / A. M. Smorchkov // *Antichnyiy mir i arheologiya*. – 2006. – №12. – С.157–171.
15. Smorchkov A. M. *Politicheskaya i sakralnaya vlast v rimskoy tsivitas: mehanizmy vzaimodeystviya* / A. M. Smorchkov // *Antichnyiy mir i arheologiya*. – 2009. – №13. – С.159–175.
16. Smorchkov A. M. *Religiya i vlast v Rimskoy respublike: magistraty, zhretsy, hramy* / A. M. Smorchkov. – RGGU, Moskva, 2012. – 602 s.

Rudenko O. O., student of Department of Ancient and Medieval History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), olexiy.rudenko97@gmail.com

Religious ritualism as a factor of political struggle in the Late Roman Republic (60–50-s years of I century BC)

In the article is researched the problem of religiosity of Roman society in the middle of I century BC. The focus is given to the opportunities and concrete examples of use of religious ceremonies in political struggle, particularly for the termination of assemblies. The issue of signs and especially signs from heaven that are often mentioned in the sources of history of Late Republic is explored. The accent is given to the attitude of Cicero, Clodius and Caesar towards the ritualism and opportunities of using it in their own political interests. Among different sources about the republican period the one by Julius Obsequens, dedicated to religious signs in the history of Rome is used. It was found that during the period of the Late republic the mandatory rituals for the magistrates gradually were being transformed into formalities. The interpretation of the signs could be also used for political reasons. Nevertheless, it became a significant point of political struggle and abuse in the benefit of the First Triumvirate.

Keywords: Late Roman republic, ritualism, political struggle, Julius Obsequens, Cicero, Clodius, assemblies.

УДК 94(479.24)

Исмаилова Ж. М.,
сотрудник (Азербайджан),
elmarmaharram@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО–ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПЛАТФОРМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ПОСЛЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «АЧЫГ СЕЗ»)

На основе сравнительного анализа материалов газеты «Ачыг сёз» и «Каспий» рассматривается общественно–политическая ситуация, сложившаяся в Баку в первые месяцы после февральской революции 1917 года